

VIII. ŠVIETIMO EKONOMIKA

25 AUKŠTOJO MOKSLO EKONOMIKA (LIETUVOS PAVYZDŽIU)

Pagrindiniai klausimai

1. Kas atsitiko Lietuvos aukštajam mokslui
2. Kokia prekė yra aukštasis mokslas
3. Aukštojo mokslo diplomo signalizavimas
4. Teisingumo klausimai aukštajame moksle
5. Diplomas ir pajamos
6. Aukštojo mokslo finansavimas

25.1 Aukštojo mokslo degradavimas Lietuvoje

■ Lietuvoje daugiau nei dešimtmetį **diskutuojuama apie aukštojo mokslo reformą**. Tai darė filosofai, chemikai, inžinieriai, politologai, politikai, tačiau **ekonomistų balso šiose diskusijose beveik nebuvo girdėti**. Keista, nes **aukštasis mokslas – viena ūkio šakų, teikiančių paslaugą, nors ir nepaprastą**.

■ Šioje paskaitoje analizuojama, **kas atsitiko mūsų aukštajam mokslui**, aptariami kai kurie su juo susiję **mitai ir paradoksai**, siūloni nauji reformos būdai.

■ Nė vienas iš Lietuvoje veikiančių universitetų nepatenka tarp 500 geriausių pasaulio universitetų. Tai rimtas ženklas, kad kažkas „šioje karalystėje negerai“. Kai kurie politikai ir elito atstovai po beveik dviejų nepriklausomybės dešimtmečių pagaliau suvokė, kad **reikia kažką daryti su aukštojo mokslo sistema**, pradėjo siūlyti reformos variantus, diskutuoti apie studijų kokybę, finansavimo modelius. Tačiau atsirado ir **didelis būrys skeptikų, daugiausia akademinėje bendruomenėje**. Jie mano, kad siūlomos reformos esamų problemų iš esmės neišspręs, o gal net dar labiau jas pagilins.

■ Norėdami suvokti, kur turime eiti, iš pradžių pažvelkime į **Lietuvos aukštojo mokslo sistemos evoliuciją** per pastarąjį dešimtmetį ir pateikime **ekonominę tos prastos evoliucijos interpretaciją**.

25.2 Viešųjų finansų sausros padariniai

■ Aukštasis mokslas nebuvo vienintelė valstybės finansuojama sritis Lietuvoje, nukentėjusi dėl neadekvataus finansavimo. Prieš daugelį metų atkreipiau dėmesį į tai, kad **Lietuvos valdžia, turėdama santykinai mažiausią biudžetą Europos Sąjungoje ir apsižiojusi finansuoti per daug funkcijų, susidurs su kai kurių viešai teikiamų paslaugų sektorių degradavimu**.¹⁷⁰

¹⁷⁰ R.Kuodis (2003), studija “Socialinės politikos grupei” apie mažo Lietuvos biudžeto ir valstybės apsižiojusių funkcijų gausos nesuderinamumo pasekmes, www.ekonomika.org.

- Kas atsitiko, tarkime, socialinio draudimo ar sveikatos apsaugos sistemoms, dauguma skaitytojų juntame savo kailiu. O kas dėjosi švietimo srityje, ypač – aukštajame moksle?
- Akivaizdu, kad dėl menkų atlyginimų ir mokymo priemonių trūkumo aukštosiose mokyklose buvo linkę likti prastesni (ir paprastai vyresni) dėstytojai. Akademinis jaunimas ar patyrę, kalbų mokantys dėstytojai, negalėdami už menkas algas išlaikyti šeimų, perėjo į privatųjį sektorių arba išvyko dirbti į užsienį.
- Dalis akademinės visuomenės nesutinka su šia kontraversiška teze. Taip, yra pasišventusių profesorių, dirbančių „dėl idėjos“, o padėtis aukštosiose mokyklose toli gražu nevienalytė. Tačiau pateiktos tezės neigimas iš esmės reikštų, kad jokių svarbių reformų nereikia. Juk jei geriausi dėstytojai dirba už tokias nedideles algas, sistema labai veiksminga – gamina gerą produktą (išsilavinusius absolventus), turėdama nedidelius išteklius. Kam tada svarstyti apie sistemos finansavimo pagerinimą, mokamas studijas?

25.3 „Universitetų“ infliacija

- Kaip ši sistema reagavo į finansinę „sausrą“? Siekdamos gauti daugiau pinigų, siauros specializacijos aukštosios mokyklos pasivadino „universitetais“ (paradoksalu), išplėtė neakivaizdines studijas, prikūrė antrinių institutų ir programų, jau nebeapatekdavusių į bendrąsias finansavimo schemas. Štai kodėl kai kurie dėstytojai ir aukštųjų mokyklų vadovai pradėjo gyventi visai neblogai ir yra suinteresuoti išsaugoti esamą padėtį.

■ Kitaip tariant, dėl bandymo prisidurti papildomų pinigų „**diplomų pasiūla**“ **padidėjo**, o **negabių studentų „tempimas už ausų“ aukštosioms mokykloms tapo finansiškai naudingas**. Prie finansiškai naudingo aukštojo mokslo masiškumo didinimo prisidėjo ir sistemos sukurta **galimybė paduoti prašymą į keliolika vietų iš karto**.

25.4 Diplomų paklausa ir ką jie duoda

■ Daug jaunų žmonių tuo pasinaudojo – **padidėjo ir diplomų paklausa**. Turime **vieną didžiausių baigiančių studentų skaičių pasaulyje**, tačiau tai neišvengiamai susiję su aukštojo mokslo **standartų devalvavimu**.

■ **Kam tada studentui toks prastas išsilavinimas?** Į šį klausimą atsako **informacijos ekonomika – diplomai ne tik byloja apie gautas žinias, bet ir yra vadinamoji signalizavimo priemonė darbo rinkoje** (žr. Intarpas 25.1).

■ **Darbdaviai** neturi visos informacijos apie potencialaus darbuotojo charakterio savybes, be to, tokią informaciją rinkti brangu. Todėl jie tiesiog **numano, kad prestižinę aukštąją mokyklą baigęs žmogus greičiausiai bus imlus žinioms, kilęs iš inteligentiškos šeimos** (todėl galbūt sąžiningas, mokantis kalbų) ir pan.

Intarpas 25.1. Įrodymai apie diplomo signalo egzistavimą

Jaeger and Page (1996)¹⁷¹ parodė, kad **jei du žmonės keturis metus mokėsi koledže, bet vienas jų negavo bakalauro diplomo, tai diplomą gavęs uždirbs apie 25% daugiau**, nepaisant to, kad abu gavo iš esmės vienodą išsilavinimą ir sukauptė tą patį žmogiškojo kapitalo kiekį. Tai rodo, kad **diplomas tikrai signalizuoja**.

■ Deja, tada, kai tapo įmanoma per dvejus metus gauti, tarkime, teisės ar verslo vadybos magistro diplomą, prieš tai baigus nesusijusios srities bakalauro programą, **diplomo „signalas“ Lietuvoje gerokai susilpnėjo**. Įstoja beveik visi, baigia – taip pat. Ir nelabai svarbu ką – svarbu turėti kokį nors diplomą. Tiesa, pastaruoju metu **kai kurie diplomai jau siunčia neigiamą signalą** – kai kurie darbdaviai darbo skelbimuose jau ima rašyti, kad „iš aukštosios mokyklos *x* prašome nesisiūlyti“.

■ Masinis veržimasis į aukštojo mokslo studijas vyko ir dėl didelio nedarbo po Rusijos krizės. Darbdaviai net iš mišrinių dalytojų reikalavė aukštojo mokslo diplomą ir mokėti anglų kalbą. Ne, tai nebuvo darbdavių beprotybės pasireiškimas. Taip buvo tiesiog pigiau – į atrankos konkursą nesusirinkdavo minios pretendentų. Štai kodėl jauni žmonės stengėsi gauti diplomą, net ir žinodami, kad greičiausiai pagal specialybę nedirbs.

¹⁷¹ Jaeger, David A., and Marianne E. Page (1996), „[Degrees Matter: New Evidence on Sheepskin Effects in the Returns to Education](#),” *Review of Economics and Statistics* 78 (November).

- **Diplomo siekimo kainą sumažino ir nevaržomos galimybės studijuojant dirbti**, o tai geriausiuose Vakarų universitetuose net draudžiama – norima, kad studentas sutelktų dėmesį tik į mokslus.

25.5 Ar veiksminga padidinti finansavimą?

- Visi šie ekonominiai procesai ir vadybos ydos (apačios renkasi vadovybę, kuri nedrįsta daug reikalauti iš nedidelės algas gaunančių dėstytojų) **lėmė dabartinę padėtį**. Ji tenkina nebent aukštojo mokslo nomenklatūrą. **Vien didesnių algų dėstytojams mokėjimas kokybės problemų neišspręs (histerezės fenomenas)**.

- Atvirakščiai: **dabartiniai „kadrai“ dar labiau stengsis kabintis už savo kėdžių ir pažangaus akademinio jaunimo ar užsienio dėstytojų taip lengvai neįsileis**. Todėl **reikia radikalesnio reformų plano, kuris iš esmės pakeistų sistemos dalyvių paskatas**. Reikėtų rimtai apsvarstyti universitetų privatizacijos alternatyvą ir štai kodėl.

25.6 Kas yra aukštasis mokslas

- Ekonomistai turi sąvoką **viešoji prekė**. Šios specifinės prekės išsiskiria dviem ypatybėmis: pirma, papildomas vartotojas nesumažina jos prieinamumo kitam vartotojui, antra, vartotoją atskirti nuo jos vartojimo labai sunku ar net neįmanoma. Dėl šių priežasčių privati rinka arba neteiks šios prekės, arba teiks gerokai per mažai, todėl sumažės visuomenės gerovė.

■ Klasikinis tokios viešosios prekės pavyzdys – krašto apsauga. Jei esamos sistemos teikiamu saugumu naudojasi trys milijonai tautiečių ir atsiranda dar vienas visuomenės narys, pirmiesiems paslaugos (šiuo atveju saugumo) kiekis nesumažėja. Jei paprašytume visuomenės narių iš savo kišenės susimokėti už krašto apsaugą, dauguma jų apsimestų pacifistais ir saktų „man to nereikia“, tikėdamiesi, kad kiti sumokės už ją. Štai kodėl krašto apsaugos paslaugą teikia valstybė ir ją finansuoja iš bendrai surinktų mokesčių, kad išspręstų „zuikiavimo“ problemą.

■ **Ar aukštasis mokslas atitinka viešosios prekės kriterijus?** Tikrai ne, **nė vieno požymio.** Didesniam skaičiui studentų reikia daugiau auditorijų ir daugiau dėstytojų. Atskirti nuo paslaugos taip pat galima nesunkiai – neįstojai (nesusimokėjai), į auditoriją neįeisi.

■ Taigi aukštasis mokslas nėra viešoji prekė. Todėl **įrodinėjimo našta pirmiausia turėtų gulti ant tų, kurie mano, kad aukštosios mokyklos turėtų būti „valdiškos“, o ne privačios, pečių.** Taip, valstybės dažnai viešai teikia ne viešąsias prekes dėl kitų sumetimų. Kokios gali būti **priežastys (pretekstai)** viešai teikti tokią paslaugą kaip studijos aukštosiose mokyklose?

25.7 Išorinė nauda

■ Galima būtų teigti, kad **išsilavinę žmonės naudingi aplinkiniams, nes jie dėl to tampa našesni.** Jei taip yra, tokią situaciją ekonomistai vadina **teigiamu išoriniu poveikiu.**

■ Kitas tokio išorinio poveikio pavyzdys susijęs su visuomenės gyvenimo kokybe, socialine sanglauda. Tikėtina, kad **aukštąjį išsilavinimą turintis žmogus bus linkęs būti geru piliečiu**. Mažesnė tikimybė, kad jis pasuks **kriminaliniu keliu**. Taigi laimi ir piliečiai, ir valstybė – mažiau korupcijos, mažiau išlaidų policininkams ir teismams išlaikyti.

■ Ekonomikos teorijoje teigiama, kad **kai yra teigiamas išorinis prekės ar paslaugos vartojimo poveikis, privati rinka tokios prekės teiks per mažai**. Tačiau tai nėra priežastis **viešai teikti aukštojo mokslo paslaugą** – tai argumentas, kodėl **valstybė turėtų subsidijuoti studentų rengimą**. Manau, kad ši dabar siūlomą **studento krepšelį reikia žiūrėti būtent kaip į subsidijos būdą**, tiek, kiek reikia atsižvelgti į teigiamą išorinį aukštojo mokslo paslaugos „vartojimo“ poveikį.

25.8 Paskolų rinkos problemos

■ Dar vienas **dažnas pretekstas** (o ne rimtas argumentas) teikti nemokamą aukštąjį mokslą – **studentų ar jų šeimų negebėjimas pasiskolinti lėšų, kad galėtų sumokėti už studijas**. Sutikime, kad nebūtų gerai, jei neturtingose šeimose gyvenantys, bet gabūs vaikai negalėtų patekti į aukštąsias mokyklas – visuomenė taip švaistytų žmogiškąjį kapitalą, prarastų daug potencialių genijų.

■ Būtų galima teigti, kad **studentas galėtų skolintis studijoms, bankui užstatydamas savo būsimąsias pajamas**. Deja, **bankai paprastai nesutinka priimti tokio „neapčiuopiamo“ užstato**, o kitokio, materialaus, neturtingieji ir neturi.

■ Problema rimta, tačiau ji pati **savaime nėra priežastis viešai teikti aukštojo mokslo paslaugą**. Šią paskolų rinkos problemą reikėtų spręsti tiesiogiai – **valstybės paprastai paskoloms studentams suteikia garantijas ar įkuria savo paskolų fondus**. Prie šios problemos sprendimo būdų dar grįšime.

25.9 Socialinio teisingumo klausimas

■ Bus tėvų, kurie netgi esant galimybei paimti paskolas studijoms, savo vaikams to daryti dėl kokių nors priežasčių neeis ar nuo to atkalbės. Tai gali riboti **socialinį mobilumą**, nes tokiu atveju šie vaikai gerokai sumenkins savo galimybes visuomenėje.

■ Šiuo atveju problema – vadinamasis **informacinis skurdas**. Žmonės nėra gerai informuoti apie naudą, kurią jie gauna baigę aukštąją mokyklą. Kokia ta asmeninė nauda?

■ Kalbant apie finansus, yra **du naudos šaltiniai**:

- **pirma**, vidutinė **tikimybė prarasti darbą** (tai atspindi faktinis įvairių socialinių grupių nedarbo lygis) „žmogui su diplomu“ yra apie 2–4%, visiems kitiems darbingo amžiaus žmonėms – apie 6–10% (žr. Lent. 25.1). Taigi **išsilavinusio žmogaus viso gyvenimo užmokestis dėl to, kad jis jį gauna ilgiau** (o ne menką bedarbio pašalpą), jau vien todėl bus didesnis už neišsilavinusio žmogaus.

- **antra**, atliktos studijos parodė, kad už kiekvienus aukštojoje mokykloje praleistus metus žmogus gauna bent 6–7% darbo užmokesčio priedą, kurio negauna aukštosios mokyklos nebaigęs asmuo. Lietuvoje – dar daugiau (žr. Pav. 25.1). Kitaip sakant, jei, tarkime, penkerius metus mokėtės universitete ir jį baigėte, galite tikėtis vidutiniškai apie 30–35 proc. didesnės algos už tik vidurinę mokyklą baigusį asmenį. Ir šį darbo užmokesčio priedą jūs gausite visą gyvenimą, kol išeisite į pensiją, t. y. apie 40 metų. Susidaro apvali sumelė...

Lent. 25.1. 25–64 m. amžiaus gyventojų nedarbas pagal išsilavinimo lygį (ES 27, 2007 m.)

0–2 lygiai: pagrindinis išsilavinimas	9.2%
3–4 lygiai: vidurinis išsilavinimas	6%
5–6 lygiai: įgytas aukštasis išsilavinimas	3.6%

Šaltinis: Eurostat, http://europa.eu/abc/keyfigures/education/prospects/index_lt.htm.



Pav. 25.1. Aukštojo mokslo darbo užmokesčio premija Lietuvoje.

Šaltinis: Statistikos departamentas, www.stat.gov.lt.

25.10 Biudžeto lėšų švaistymas

- Ta didžiulė asmeninė nauda, kurią gauna išsilavinęs žmogus, ir yra svarbiausia priežastis, kodėl daug ekonomistų siūlo didinti privataus mokėjimo už aukštąjį mokslą dalį.

- Kita svarbi priežastis susijusi su klausimu, kas gauna šią paslaugą. Garsus anglų ekonomistas, vienas žymiausių aukštojo mokslo sistemų finansavimo ekspertų (šiuo klausimu išleidęs atskirą knygą) **Nicholasas Barras** teigia, kad universitetų finansavimas daugumoje šalių yra regresyvinis, t. y. iš bendrųjų mokesčių pajamų, o naudą gauna daugiausia vaikai iš vidutinės klasės ir elito.

- Jei tuo netikite, pabandykite prisiminti nors vieną Seimo narių ar kitų žymių Lietuvos šeimų, dažnai besipuikuojančių žurnaluose blizgiais viršeliais, atžalą, kuri būtų nuėjusi, pavyzdžiui, į karinę tarnybą, o ne į aukštąją mokyklą.

25.11 Kaip padaryti, kad mokamos studijos būtų labiau prieinamos

- Ką daryti, kad paskatintume vaikus, nepriklausančius vidurinei klasei ir elitui, studijuoti aukštosiose mokyklose? Atrodytų, mokamos studijos dar labiau atitolina šį

sieki. Tačiau N. Barras siūlo naudoti neseniai Didžiojoje Britanijoje įdiegtą metodą – **paskolas, susietas su pajamomis**. Studentai jas imtų tam, kad **susimokėtų už mokslą ir pragyvenimo išlaidas**, o jas **grąžintų baigę studijas**. Įmoką sudarytų **x procentų pajamų**. Tai būtų lyg savotiškas **papildomas kelių procentų pajamų mokestis**. Jis ir administruojamas būtų per pajamų mokesčio sistemą.

■ Kuo gera ši idėja:

- **pirma, paskolų sistema tampa ir draudimo sistema** – jei neturi pajamų, nereikia mokėti ir įmokų. Kitaip tariant, pritaikomas **galėjimo mokėti principas**: jei gaunate nedideles pajamas, paskolos grąžinimo įmokos bus nedidelės;
- **antra**, tokiai valstybės organizuotai (ar garantuotai) **paskolų sistemai neiškyla užstato problemos** – **pačios pajamos yra užstatas**.

25.12 Skolų naštos mitas

■ Lietuvoje dažnai girdimas **argumentas, kad jauni žmonės, peržengę universiteto slenkstį, bus užkrauti skolų našta** ir po ja palūš. Atrodytų, kas čia tokio – **jauni žmonės skolinasi šimtus tūkstančių būstui, kodėl jie negali pasiskolinti paslaugai, kuri jiems tokia naudinga**.

Tačiau ar tokia jau didelė ta „skolų našta“? Žinomas JAV ekonomistas **Thomas Sowell** atkreipė dėmesį, kad **vidutinė už aukštąjį mokslą JAV mokėjusio studento skola baigus**

universitetą tėra apie 20 tūkst. dolerių – tiek, kiek kainuoja nebrangus automobilis. Nieko baisaus.

25.13 Ką dar išspręstų privatus mokamas aukštasis mokslas

■ Jei už šią paslaugą reikėtų mokėti (beveik) visą kainą, valdžia nebesubsidijuotų emigruojančių specialistų. Taip pat nebereikėtų svarstyti, ką laikyti gerai besimokančiu studentu. Kita vertus, remti geriausius ir gabiausius, kurie patys nesunkiai užsidirbs, kad gražintų paskolą, nelabai protinga.

■ Sakote, kad Lietuvos Respublikos Konstitucijos 41 str. parašyta, jog „gerai besimokantiems piliečiams valstybinėse aukštosiose mokyklose laiduojamas nemokamas mokslas“?

■ Ekonomistų žodyne nėra žodžio **nemokamas** – jie dažnai sako, kad nemokamų pietų nebūna, t. y. už juos **sumoka kiti**. O šiuo atveju net **tie, kurie iš viso nesimoko universitetuose**. Jei universitetai būtų privatūs, konstitucinė problema atkristų savaime.

■ Dėl noro gauti bet kokią diplomą Lietuvoje buvo masiškai švaistomas žmogiškasis kapitalas ir finansai. Jei žmogus nori būti inžinieriumi, bet neįstoja ir todėl nenoriai kremta širdžiai nemielas, tarkime, chemijos studijas, tačiau pagal šią specialybę net nežada dirbti, tokia sistema tikrai nėra veiksminga.

■ Jei toks žmogus turėtų už studijas sumokėti visą kainą, jis atsakingiau rinktųsi, kur studijuoti, ir stengtųsi panaudoti šias specifines žinias dirbdamas pagal specialybę. Be to, ir iš dėstytojų būtų daugiau reikalaujama.

25.14 Pabaiga

■ Kaip rodo mūsų naujausioji istorija, Lietuvoje reformos bręsta ir apie jas kalbama dešimtmečius. Dabartinė universitetų „krepšelizacija“ – tik mažas žingsnis teisinga kryptimi. Bus daugiau konkurencijos, tačiau vis dar tarp valdiškų aukštųjų mokyklų. O valdiškos sistemos – genialios reformų sabotazo specialistės. Prisiminkite: dėstytojams reikia straipsnių užsienio spaudoje? Prašom! Baltarusijos moksliniuose žurnaluose...

■ Šiuo metu aukštųjų mokyklų privatizacijos idėja ir (beveik) viso mokėjimo už studijas idėja gali atrodyti radikali ar net „šventvagiška“ – aukštasis išsilavinimas daug kam atrodo kaip pamatinė žmogaus teisė. Bet juk kasdienė duona – gerokai svarbesnė pamatinė teisė, tačiau nemanome, kad mokėti už ją parduotuvėje yra blogybė.

■ Taigi, nors tikroji aukštojo mokslo sistemos reforma yra už horizonto linijos, apie jos pranašumus ir trūkumus politikams ir piliečiams pagalvoti verta jau šiandien.